जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते॥"
इति मनूक्तम्॥

"कार्षापणान्ता पणान्ता कार्षापणः पण इति पर्य्यायदर्शनात्। विनये दण्डे। एवञ्च सहस्र इत्यादौ पण इति ज्ञेयं उपक्रमात् निकृष्टानां जातिकर्म्मगुणैः। नासहस्राद्धरेदग्निं न तुलां न विषन्तथेति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषयत्वेन बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वादविरुद्धम्।
"सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्रार्द्धे तथायसम्।
अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतम्॥"
इति वचनं यत्राल्पापराधे पातित्यं तद्विषयमिति। एतत् सर्व्वं स्तेयसाहसविषयम्। अपह्नवे तु कात्यायनः।
"दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत्।
स्तेयसाहसयोर्द्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत्॥
सर्व्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत्।
हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रदापयेत्॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम्।
अशीतेश्च विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम्॥
षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम्।
विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधीयते॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः।
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्रादिमस्तकान्॥
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः।
एवं विचारयन्राजा धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते॥"
सुवर्णानां पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श इत्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितहेम्नां नाशे अपह्नवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा विंशस्य नाशे कोषपानमित्यर्थः। तण्डुलाः पुनरल्पचौर्य्याभिशङ्कायामेव न तु साहसादौ। चौर्य्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहस्मृतेः। तप्तमाषस्तु महाचौर्य्याभिशङ्कायाम्।
महाचौर्य्याभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयते।
इति स्मृतेः॥
व्यवहारमातृकायाम्।
"समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत्।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु॥
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः॥"
इति दिव्यतत्त्वम्॥ * ॥
घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्शब्दे द्रष्टव्या॥
("बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान्।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तथा चास्ति पुनर्भवः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये॥
"तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं पृच्छेद्वमनविरेचनास्थापनानुवासन-शिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यं कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति। स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत् ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्याभिन्नभेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च एतत्तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन। दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य्यप्राप्तेः कारणं भिषक्करणं पुनर्भेषजं कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यं कायं धातुसाम्यं कार्य्यफलं सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरातुरश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः प्रतिकर्म्मासमारम्भः उपायो भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानञ्च सम्यगिहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्व्वेणैवोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश-दशसु भिषगादिषु संसार्य्यसन्दर्शितानि तथैवानुपूर्व्व्या एतद्दशविधपरीक्ष्यमुक्तम्।

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स तथा तथा व्याख्यास्यते कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषज्यति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्व्वथाविदितम्। यथावत् सर्व्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्य्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्य्यस्याभिनिर्वर्त्तने समर्थो नवेति।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

परीक्षित्, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते हन्यते दुरितं येन। परि+क्षि वधे+क्विप्। कलिशासनादस्य तथात्वम्। यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु क्षियति ईष्टे इति। क्षि श् ऐश्वर्य्ये+क्विप्। "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्घञादौ क्वचिद्भवेत्।" इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम्। अस्य निरुक्तिरुक्ता महाभारते। १। ९५। ८४।
"स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्य्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः। संजीवयित्वा चैनमुवाच। परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्षिन्नामेति।")
अभिमन्युपुत्त्रः। स युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत्। यथा,—
"अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्य आत्मेच्छया कारणमानुषरूपधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवितमवाप्य परीक्षिज्जज्ञे। योऽयं साम्प्रतमेतद्भूमण्डलमखण्डितायति धर्म्मेण पालयति।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः॥
"विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः।
याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्व्वाषाढ़ां महर्षयः।
तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे॥"
इति तत्रैव २४ अः। ३८—४०॥
(अनश्वपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १।९५।४०।
"अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतां
नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित्॥")

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीणे कुरुकुले क्षियति स्म ईष्टे स्म इति। परि+क्षि+क्तः। उपसर्गस्य दीर्घत्वम्।) अभिमन्युपुत्त्रः। (यथा, देवीभागवते। २। ७। ६।
"परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवीतले॥" * ॥
परीक्षा सञ्जाता अस्य। परीक्षा इतच्। कृतपरीक्षे, त्रि। यथा, गोः रामायणे। २।४३।९।
"स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः॥")

परीणायः, पुं, (परितो नयनम्। परि+नी+घञ्। "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्घञादौ क्वचिद्भवेत्।" इति पाक्षिको दीर्घः।) परिणायः। शारीणां समन्तान्नयनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

परीतं, त्रि, (परि+इ+क्तः।) परिवेष्टितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। ११२। ७।
"ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा।
व्रीड़माना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत्॥")

परीतत्, त्रि, (परि+तन+क्विप्+"नहिवृतिवृषिव्यधीति।" ६। ३। ११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) सर्व्वतोभावेन विस्तृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति। परि+भावि+घञ् वैकल्पिकदीर्घश्च।) परिभावः। अनादरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

परीरं, क्ली, (पूर्य्यतेऽनेनेति। पॄ+"कॄशॄपकटीति।" उणां ४। ३०। इति ईरन्।) फलम्। इत्युणादिकोषः॥

परीरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति। परि+रभ+घञ् भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम्।) परिरम्भः। आलिङ्गनम्। इति भरतद्विरूपकोषः॥

परीवर्त्तः, पुं, (परि+वृत्+घञ्। "उपसर्गस्य घञीति।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) परिवर्त्तनम्। तत्पर्य्यायः। प्रतिदानम् २ नैमेयः ३ निमयः ४। इत्यमरः। २।९।८०॥ परिवर्त्तः ५ वैमेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ कूर्म्मराजः। इति जटाधरः॥